

УДК: 371.134

РОЛЬ МИСТЕЦТВА В ЕСТЕТИЧНОМУ РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ МОЛОДШОГО ШКОЛЯРА**Т.І.Пагула**

***Анотація.** У статті обґрунтована роль мистецтва в естетичному розвитку особистості молодшого школяра; розкрито вплив художнього слова, архітектури, музики, театру, кіно, образотворчого, декоративно-прикладного мистецтва на естетичний розвиток молодших школярів*

***Ключові слова:** естетичний розвиток, мистецтво, молодший школяр, художнє слово, музика, архітектура, театр, кіно, живопис.*

***Аннотация.** В статье обосновано значение искусства в эстетическом развитии личности младшего школьника; раскрыто влияние литературы, архитектуры, музыки, театра, кино, изобразительного, декоративно-прикладного искусства на эстетическое развитие младших школьников.*

***Ключевые слова:** эстетическое развитие, искусство, младший школьник, художественное слово, музыка, архитектура, театр, кино, живопись.*

***Summary.** The article shows the role of art in the aesthetic personality development of junior pupils. The author reveals the impact of artistic expression, architecture, music, theatre, cinema, fine arts, decorative and applied art on the aesthetic development of primary school children.*

***Key words:** aesthetic development, art, junior pupils, artistic expression, music, architecture, theatre, cinema, painting.*

Естетичний розвиток особистості відігравав і відіграє важливу роль в житті особистості на всіх етапах її становлення. Він вимагає наявності спеціально організованого педагогічного впливу на почуття й свідомість індивіда через провідні види його спілкування й діяльності. Довколишній світ постійно змінюється. Нові досягнення в різних галузях, з якими стикається людина, спонукають її

розвиватися в різних напрямках, зокрема й естетично.

Особлива роль в естетичному розвитку належить початковій школі, де закладається фундамент підготовки до життя, забезпечується інтелектуальне, духовне й фізичне становлення особистості. У початковій школі пробуджується в дітей інтерес до мистецтва, відбувається залучення до музики та художньо-творчої діяльності. Початкова ланка освіти покликана сформувати в учнів цілісне світосприймання і світовідчуття, забезпечити розвиток естетичних ідеалів і смаків, почуття відповідальності за збереження культурних надбань суспільства.

Ми поділяємо думку О.Везумської що, на жаль, сьогодні рівень естетичного розвитку молодших школярів ще не повною мірою відповідає вимогам часу. Тому в загальноосвітньому навчальному закладі зосередити увагу на розв'язанні цієї проблеми. Допоможе у вирішенні цієї проблеми врахування вчителем особливостей естетичного розвитку молодших школярів. Учитель початкових класів стоїть у витоків тривалого й складного процесу розвитку і становлення особистості. Чим раніше дитина навчиться дивуватися і радіти всьому живому, розуміти красу природи, мистецтва, співчувати переживанням авторів музики, живопису, слова, тим більш яскравою, унікальною і розвиненіше буде дитина як особистість [1].

Вивчаючи результати досліджень провідних вітчизняних і зарубіжних учених (А.Ананьєв, А.Бакушинський, В.Вільчинський, В.Воронов, І.Зязюн, Л.Масол, А.Мелік-Пашаєв, З.Новлянська, Т.Цвєлих, В.Юркевич, Б.Юсов та ін.), ми дійшли до висновку, що естетичний розвиток молодших школярів вимагає достатньої інтелектуальної та емоційно-психологічної основи.

Взаємовплив мистецтв у межах реалізації теорії розвивального навчання відображено в працях К.Крутецького, Ю.Протопопова, Ю.Полуянова, Л.Рилової, Ю.Фохт-Бабушкіна. Відповідний інтерес для нашого дослідження мають доробки Н.Анищенко, Є.Антонович, Т.Голінської, А.Дмитрієвої, С.Дегтярьової, Ю.Калягіна, Б.Неменського, Г.Шевченко та інших дослідників, які вивчають проблеми інтеграції мистецтв в естетичному розвитку школярів.

Дослідження загальної та вікової психології, психології мистецтва (В.Алексєєва, Г.Балла, І.Бєха, М.Боришевського, Л.Виготського, М.Гальперіна, О.Запорожця, О.Леонтєва, В.Москальця, В.Ядова та ін.) сприяли визначенню психологічних аспектів формування естетичних почуттів, мислення, розвитку можливостей молодших школярів, умов їх художньо-творчої самореалізації. Формування у дітей та молоді естетичних ідеалів, потреб, ціннісних орієнтацій отримало авторську інтерпретацію в працях В.Бутенка, Є.Квятковського, В.Кудіна, С.Мельничука, Є.Подольської, О.Рудницької, Г.Тарасенко, А.Щербо та ін. У той же час виконано обмаль системних досліджень ролі і місця мистецтва у розмаїтті його видів і жанрів у естетичному розвитку дітей різних вікових груп.

Мета нашої статті полягає у розкритті виховного потенціалу різних видів мистецтва в естетичному розвитку молодших школярів.

Ми виходимо з того, що розвиток – це безповоротна, спрямована, закономірна зміна матеріальних чи ідеальних об'єктів, у результаті якої виникає новий їх якісний стан. Естетичний же розвиток – об'єктивний процес набуття людиною нових особистісних якостей. Він відбувається не тільки під дією цілеспрямованих зусиль суспільства з формування в особистості багатогранної духовної сфери, а й під впливом усієї сукупності об'єктивних та суб'єктивних умов життя індивіда, у тому числі часто випадкових і несприятливих факторів. Як зазначається у Великій психологічній енциклопедії та психологічному словнику, естетичний розвиток – це розвиток здатності переживати різні явища дійсності як прекрасне [2].

Естетичний розвиток має на меті формування естетичної культури особистості – своєрідного поєднання особистісних якостей, які обумовлюють критерії оцінювання прекрасного і потворного, вияв чуття міри у власній творчості. Під впливом суспільних умов, виховання, взаємодії з прекрасним естетична культура особистості постійно змінюється, в одних випадках збагачуючись, сягаючи висот, в інших – збіднюючись, примітивізуючись. Естетичну культуру особистості утворюють такі компоненти: естетична свідомість, естетичні потреби, естетична діяльність.

Одним із засобів естетичного розвитку є мистецтво, особливістю якого є універсальність впливу на особистість за всіма напрямками. Мистецтво виховує в дітях не лише потребу художньої насолоди, а й здатність творчого ставлення до всіх природних та суспільних явищ.

Мистецтво – одна із форм суспільної свідомості, форма людської діяльності, за допомогою якої особистість відображає об'єктивну реальність. Мистецтво пізнає дійсність за допомогою художніх образів. Педагогічні працівники повинні чітко уявляти видову специфіку мистецтва. Зокрема, вчитель має знати, що існує розмаїття видів мистецтва: література, музика, образотворче мистецтво, театр, кіно, хореографія, декоративно-прикладне мистецтво та ін. Специфіка кожного виду мистецтва в тому, що художній образ створюється особливими, специфічними художніми засобами й матеріалами: словом,

звуком, рухом, фарбами, різними природними матеріалами. Кожен вид мистецтва своїми специфічними засобами здатен породити надто виразний художній образ, який не потребує допоміжних засобів. Разом з тим, різні види мистецтва взаємодіють, посилюючи загальну естетичну дію на людину [7, с.103]. Знаковим є те, що мистецтво являє собою не просто художнє відображення життя, але і найбільш цілеспрямовану і реалізовану форму естетичного ставлення до дійсності [6, с.33].

Згідно з Концепцією національного виховання, одним із основних завдань загальноосвітньої школи є «формування основ естетичної культури, розвиток естетичного досвіду особистості, її художніх здібностей; оволодіння цінностями і знаннями в галузі світового і народного мистецтва, музики, архітектури, усної народної творчості, національної пісенної і танцювальної культури, побуту, ремесел, гри; розвиток почуття прекрасного, формування здатності розуміти й цінувати твори мистецтва, пам'ятки історії, красу і багатство природи; здібність до творчої діяльності в різних видах мистецтва» [5, с.141].

У кожний історичний період функцію естетичного вдосконалення особистості було особливим чином покладено на конкретні види мистецтва. У добу античності її виконували література і театр, в епоху середньовіччя – архітектура і поезія, Відродження асоціювалося з живописом та скульптурою, Новий час – з музикою та театром. На перетині XIX-XX століть виник кінематограф (синтетичний вид мистецтва), який перебрав на себе роль найефективнішого засобу естетичного виховання. XXI століття – це епоха відео та Інтернету [4].

Зв'язки мистецтва зі світом (минулим, майбутнім) є неосяжними. Тому воно може виступати фактором цілісного виховання й розвитку, взаємодії розумового, естетичного, морального й фізичного формування особистості молодшого школяра. Це є можливим, якщо види мистецтва (як засіб виховання й розвитку) розуміти цілісно, не розділяючи на замкнуті в собі окремі предмети, а, навпаки, об'єднуючи весь спектр художньої діяльності, накопичений людством. Мистецтво як ілюзорна діяльність, що виражає необмежену гаму людських переживань, має ефект резонансу, який діє на всі їх прояви.

Естетичне ставлення людини до світу формується і розвивається упродовж усього життя, але не всі періоди життя рівноцінні для забезпечення естетичного розвитку. Спільні дослідження психологів і педагогів довели, що за останні роки значно підвищився рівень естетичної діяльності дітей, який проявляється вже в ранньому віці.

Особлива роль в естетичному розвитку належить початковій школі, де закладається фундамент підготовки до життя, забезпечується інтелектуальне, духовне й фізичне становлення особистості. У початковій школі пробуджується в дітей інтерес до мистецтва, відбувається залучення до музики та художньо-творчої діяльності. Початкова ланка освіти покликана сформувати в учнів цілісне світосприймання і світовідчуття, забезпечити розвиток естетичних ідеалів і смаків, почуття відповідальності за збереження культурних надбань суспільства.

Молодший шкільний вік у дітей – це найбільш сприятливий період для всебічного розвитку особистості. Будь-які намагання естетичного виховання у старших класах не можуть компенсувати того, що втрачено у початкових класах. Причиною низького рівня естетичного розвитку у дітей початкових класів можна вважати не особливості їхнього розвитку, а малоефективні методи роботи педагогів. Для того, щоб цілеспрямовано формувати естетичну культуру школяра, учитель повинен чітко усвідомлювати, з чого складається ця культура, які психологічні й педагогічні процеси покладені в її основу і як ці фактори впливають на дитину.

Дослідження [6; 7; 10] свідчать про те, що завдяки належній роботі з молодшими школярами, у них вдається сформувати досить високий рівень розуміння краси навколишнього світу, творів народного декоративно-прикладного мистецтва.

Відповідно до Державного стандарту початкової загальної освіти, «основними завданнями освітньої галузі «Мистецтво» у початковій школі є пробудження у дітей інтересів до мистецтва, залучення до художньо-творчої діяльності. Дана галузь спрямована на залучення школярів до творчої діяльності в музичному, образотворчому, хореографічному, театральному та екранних видах мистецтва. На основі такої взаємодії різних видів мистецтв у школярів формується цілісне художнє світосприймання і світовідчуття, система естетичних ідеалів і смаків, почуття реальної відповідальності та збереження культурних надбань суспільства» [5, с.100].

Уже в молодшому шкільному віці естетичний розвиток дітей засобами мистецтва забезпечується на уроках читання, музики, образотворчого мистецтва, хореографії. Естетичний розвиток здійснюється не лише в процесі навчання, але і в позаурочний час: шляхом організації самостійного читання художньої та науково-популярної літератури, участі у гуртках художньої самодіяльності, перегляду телепередач, відвідування кіно, театру, цирку, концертів та фестивалів.

Розглянемо виховний потенціал кожного із видів мистецтва та його вплив на естетичний розвиток молодших школярів.

Художня література – це мистецтво слова. Воно естетично відображає світ у художньому слові. Художня література порівняно з іншими видами мистецтва найбільш повно і всебічно відображає дійсність. Читаючи художню літературу, учні початкових класів пізнають красу рідного слова, специфіку художньої мови. Читаючи літературні твори, учні пізнають процес розвитку мистецтва слова, свою історію, красу людських взаємин, у них виникає естетичне ставлення до літературних героїв, природи, науки, суспільних процесів, прагнення наслідувати їх. Слово вчителя допомагає учням правильно сприймати твір, відчутти силу і красу його образів, зрозуміти естетичні погляди нашого народу. Використовуючи епітети, метафори, порівняння, уособлення тощо, автори художніх творів створюють живу картину дійсності.

Молодші школярі не мають великого досвіду спілкування з художньою літературою. Вони вперше серйозно і послідовно звертаються до неї на уроках читання і в процесі позакласної роботи з читання. Уроки читання збагачують дитину знаннями, які пробуджують її почуття, викликають у неї бажання стати кращою, зробити щось добре, допомагають усвідомити кращі людські риси: любов до природи, чесність, скромність, працьовитість, виховують моральні якості, культуру поведінки, формують особистість. Але зустріч із справді прекрасним приносить не лише почуття милування і заспокоєння. Краса – це заклик жити та діяти, ставати кращими, добрими. Успіх полягає в удосконаленні самого уроку. А вдосконаливати урок – обов'язок кожного учителя.

На уроках читання діти аналізують художній твір. Аналіз літературного твору – невід'ємна частина цілісного пізнання, що базується на знанні тексту, загального характеру творчості письменника, розуміння спільних закономірностей літературної творчості. Творчий аналіз – засіб формування в дитини цілісного образного, емоційного, ідейного естетичного уявлення про твір.

Джерелом естетичної дії літературного твору є його художність. На думку класиків, художній твір повинен представляти собою єдність історичного й естетичного. Естетичність твору полягає в майстерності автора за допомогою виразних засобів показати красу природи, людських відносин (В.Белінський).

Музика – вид мистецтва, який відтворюючи дійсність, впливає на людину завдяки звуковим комплексам, що побудовані особливим чином. Музика в системі мистецтв посідає особливе місце завдяки безпосередньому комплексному впливу на людину. Дослідження показують, що музика впливає і на психіку, і на фізіологію людини, що вона може здійснювати заспокійливий та збудливий ефект, викликати різноманітні емоції. У зв'язку з цим в системі естетичного виховання музика відіграє велику роль у розвитку загальних психічних властивостей, у вихованні емоційної чутливості, морально-естетичних ідеалів особистості, особливо у дітей.

«Музика – це мова почуттів, – писав В.Сухомлинський. Пізнання світу почуттів неможливе без розуміння й переживання музики, без глибокої духовної потреби слухати музику й діставати насолоду від неї. Без музики важко переконати людину, яка вступає в світ, у тому, що людина прекрасна, а це переконання по суті, є основою емоційної, естетичної, моральної культури [9, с.553]. На думку педагога, музика й співи в школах – не тільки навчальний предмет, а й могутній засіб виховання, який міг надати емоційного й естетичного забарвлення всьому духовному життю людини.

Уроки музики поєднуються із заняттями в гуртках художньої самодіяльності в процесі позакласної та позашкільної роботи. Все це веде до розвитку цілеспрямованого сприйняття учнями музичних творів, розуміння й естетичної оцінки ними музичного образу. Система знань, умінь і навичок в учнів активізує музичні асоціації, сприяє осмисленому сприйманню музичних творів.

У процесі ознайомлення дітей із музичним мистецтвом потрібно приділяти особливу увагу розвитку у молодших школярів сприйманню й оцінці музичних творів, формуванню естетичного ставлення. Одним із основних завдань музичного виховання є формування інтересу і любові до музики, до такого спілкування з нею, яке буде сприяти естетичній насолоді музикою, до розуміння її змісту [8, с.48].

Навчальна програма в початкових класах передбачає вивчення музичної грамоти, формування музичних умінь, навичок читати ноти, розвивати слухові й вокальні дані учнів. Значна увага приділяється українській музиці: народні пісні, обробки її композиторами, творам композиторів для дітей, різним музичним жанрам. У початковій школі діти знайомляться з творчістю таких композиторів, як В.Моцарт, Л.Бетховен, Ф.Шопен, М.Глінка, П.Чайковський, Д.Кабалевський, М.Леонтович, М.Лисенко, М.Степовий та інші.

У молодшому шкільному віці багато дітей досить точно можуть відтворити мелодію, правильно визначити її характер, дати естетичну оцінку музичному твору, здатні емоційно пережити

прослуханий твір, розуміти його «мову», але для цього завдання вчителя полягає в тому, щоб навчати дітей бачити прекрасне в музиці.

Як зазначає М.Таборідзе, увесь навчальний процес повинен бути спрямований на те, щоб на заняттях діти могли не тільки пізнавати виразні сторони музичного твору, а й орієнтуватися у його структурі, для того щоб виробити конкретні навички для осмисленого сприйняття музичних творів [10, с.37].

Важливе місце в розвитку молодшого школяра посідає образотворче мистецтво. «Твори образотворчого мистецтва, – писав В.Сухомлинський, – утверджують в юній душі почуття величі й краси людини, підносять особистість в її власних очах» [9, с.557].

Основним завданням занять образотворчим мистецтвом з дітьми молодшого шкільного віку є збагачення й уточнення дитячих уявлень про предмети і явища природи, про довколишню дійсність, про життя людей, про рідну країну. Знайомлячи дітей з образотворчим мистецтвом, необхідно заохочувати їх до занять малюванням та іншими видами даного мистецтва. Тільки на цій основі ми можемо розвивати поступово усвідомлені естетичні почуття, художній смак, які необхідні дитині для творчості. Образотворче мистецтво сприяє розвитку особистісних якостей, таких як відчуття краси та гармонії, здатності емоційно відгукуватись на різноманітні вияви естетичного у навколишньому світі, вміння бачити прекрасне у спостережуваних явищах та усвідомлювати його, потреба в спогляданні та милуванні.

На уроках образотворчого мистецтва ми знайомимо дітей з різними його жанрами: живописом, архітектурою, скульптурою, графікою декоративно-прикладним мистецтвом. Зокрема, декоративно-прикладне мистецтво – особлива галузь художньої діяльності, у продуктах якої призначення досягнення практичної мети органічно зливається з формальним рішенням, що має естетичну значущість. Даний вид мистецтва є одним із найдавніших видів художньої творчості, який активно розвивається і тепер. Він існує у предметах побуту, які створені за законами краси. Ці речі є не тільки корисними, але й прекрасними, вони мають свій стиль та художній образ, який відтворює їх призначення і несе узагальнену характеристику типу життя й світогляду народу та епохи. Декоративно-прикладне мистецтво є національним за своєю природою, воно народжується із звичаїв, навичок, вірувань народу та безпосередньо наближається до його виробничої діяльності, його побуту [3, с.138-139].

Педагог повинен розуміти виховний потенціал цього мистецтва – це залучення дітей до прекрасного через різноманітні форми, які органічно влітаються в повсякденне життя, побут, одяг, житло родини: розмальовані декоративні тарілки, різьблені з дерева речі, художні вироби з глини (гלечики, миски, макітри, малі форми скульптури, кахлі), прикраси одягу, різні види тканини. Цінність будь-якого мистецтва, зокрема і народного, визначається багатством засобів, за допомогою яких втілюються певні ідеї. Загалом саме у співвідношенні мистецтва з життям виявляється його естетична цінність як могутнього засобу освоєння і перебудови світу. Тому звернення до національного є на сьогодні одним із головних засобів нашого самозбереження.

Використання декоративно-прикладного мистецтва в навчальному процесі – суттєвий внесок у формування морально-естетичного світогляду молодших школярів. Декоративно-прикладне мистецтво становить собою величезний досвід розвитку народу та його культури, формує глибоку повагу до джерел, розвиває патріотичні почуття і переконання як результат розуміння своєї належності до нації.

Не можна обминути величезний естетико-розвивальний потенціал театру як особливого виду мистецтва, де розкриваються суперечності часу та внутрішнього світу людини, стверджуються ідеї за допомогою драматичної дії – вистави [3, с.152]. Діти молодшого шкільного віку повинні відвідувати ляльковий та драматичний театр (або переглядати вистави у запису).

Практика показує, що саме в молодшому шкільному віці, слід використовувати природний потяг дитини до театральних форм самовираження. У цьому віці можна сформувати сталий інтерес учнів до сценічного мистецтва. Спочатку театр приваблює дітей яскравим видовищем, а згодом з'являється усвідомлений інтерес до театального мистецтва – і театр вносить в життя дитини радісні й хвилюючі моменти. Театр дає можливість дитині пережити високі почуття, стати безпосереднім учасником боротьби за Добро, Красу, Справедливість.

Першочерговий етап залучення дітей до театру пов'язаний переважно з виставами-казками. Психологи (Л.Виготський, Б.Теплов, П.Якобсон та ін.) підкреслюють, що часто почуття морального характеру за своєю психологічною природою стають основою, на якій розвивається почуття художньої міри, витонченість естетичної оцінки. Естетичний вплив справжнього театального мистецтва, що викликає почуття емпатії — співпереживання у глядача, приводить його до катарсису — духовного очищення, а саме в цьому і полягає «надзавдання» мистецтва взагалі.

Учитель, який використовує театр у естетичному вихованні дітей, має допомогти їм сприймати виставу цілісно. Цілісність сприйняття виступає необхідним етапом естетичного розвитку особистості дитини. Саме цілісність сприйняття дає дитині можливість досягати незвичайної сили співчуття, співучасті і таким чином зрозуміти головне – людський характер, накопичувати досвід почуттів.

Залучаючи дітей молодшого шкільного віку до театрального мистецтва, ми сприяємо розширенню рівня знань з історії театру, рівня знань про засоби сценічної виразності акторів (сценічна мова, рух, пластика, міміка), вміння оцінювати рівень довершеності художнього образу, який створюється на театральній сцені, усвідомленні міри гармонійності складових вистави (художнє оформлення, музичний супровід, освітлення, костюми), розуміння змісту ролі, яку виконують актори.

Ми використовуємо у роботі досвід зарубіжних колег, які системно вводять театральні форми у процес естетичного розвитку дітей молодшого віку. Наприклад, цінними є напрацювання режисера Луїсвільського (США) дитячого театру, драматурга, автора книги «Дитячий театр: філософія і метод» М.Гольдберга, який обґрунтував загальнометодичні підходи щодо виховної ролі театральної діяльності та презентував шляхи впровадження у навчальну практику загальноосвітніх шкіл програми з театральної справи [11, с.4]. У своїй роботі з учнями початкової школи ми також намагаємось спиратись переважно на авторські програми з театральньо-естетичного розвитку дітей.

У висновку зазначимо, що мистецтво відіграє важливу роль у всебічному гармонійному розвитку особистості молодшого школяра. Усі види мистецтва сприяють розвитку здібностей розуміти прекрасне у мистецтві та повсякденній дійсності, виробленню системи художніх уявлень, поглядів, переконань. Мистецтво приносить дітям естетичну насолоду, впливає на весь їхній духовний світ. Початкова школа може успішно здійснювати естетичне виховання саме завдяки тому, що різні види мистецтва здатні взаємодіяти між собою і потужно впливати на емоційно-вольову сферу учнів. Ця взаємодія повинна реалізовуватись у міжпредметних зв'язках під час вивчення різних шкільних дисциплін, а також у взаємодії науки, праці, фізичної культури, естетики взаємин у шкільному колективі.

Подальшого вивчення потребують алгоритми включення дітей молодшого шкільного віку в інтегровані види художньої діяльності на основі перетину видової специфіки мистецтва.

Література

1. Везумська О. М. Естетичний розвиток учнів початкових класів [Електронний ресурс] / О.М.Везумська. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Tvo/2011_4/017.pdf
2. Велика психологічна енциклопедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://psychology.academic.ru>
3. Естетика: навч. посібн. / [М.П.Колесніков та ін.]; за ред. В.О.Лозового. – К.: Юрінком Інтер, 2007. – 205 с.
4. Естетичне виховання в діяльності дитячої бібліотеки / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://library.kherson.ua/lib/esteducation.htm>
5. Збірник нормативних документів з освіти та виховання / Упоряд. З.М.Онишків; Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка. – Тернопіль, 2006. – 172 с.
6. Киященко Н.И., Лейзеров Н.Л. Искусство и духовный мир человека / Н.И.Киященко, Н.Л.Лейзеров. – М.: Знание, 1983. – 63 с.
7. Лихачев Б.Т. Теория эстетического воспитания школьников: учеб. пособие по спецкурсу для студентов пед. ин-тов. / Б.Т.Лихачев. – М.: Просвещение, 1985. – 175 с.
8. Основы эстетического воспитания: пособие для учителя / [Ю.Б.Алиев и др.]; Под ред. Н.А.Кушаева. – М.:Просвещение, – 1986. – 240 с.
9. Сухомлинський В.О. Народження громадянина / В.О.Сухомлинський. – Вибр. твори в 5 томах. –К.: Радянська школа, 1977. – Т.3.– С. 282-582.
10. Эстетическое воспитание школьников: вопросы теории и методики / под ред. М.Д.Таборидзе. – М.: Педагогика, 1988. – 101 с.
11. Goldber M. Aesthetic Development: A Position Paper // Children's Theatre Review.— 1985, Vol. 34. – N 1. — P. 3–6.